

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛУЖБОВО - БОЙОВОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ПРОФІЛЮ

Кучеренко Наталія Сергіївна

Українська інженерно – педагогічна академія

м. Харків, Україна

natalyakucherenko1989@gmail.com

Кучеренко Сергій Михайлович

Національний університет цивільного захисту України

м. Харків, Україна

smksmk5858@gmail.com

Анотація. Проведений теоретико-методологічний аналіз показує, що основним напрямом системи підготовки у вищих військових навчальних закладах є показники академічної успішності навчання, пріоритет у службово-бойовій підготовці майбутніх офіцерів зміщений у бік їх когнітивної складової. Однією з найважливіших умов досягнення якості підготовки курсантів до службово-бойової діяльності є психологічне забезпечення освітнього процесу, котре полягає у цілеспрямованому використанні психологічних знань, засобів психологічного впливу як в організаційному, так і навчально-виховному напрямках, спрямованих на підвищення успішності навчання.

Ключові слова: психологічне забезпечення, мотивація, професійне мислення, емоційний стан.

Abstract. The conducted theoretical and methodological analysis shows that the main direction of the system of training in higher military educational establishments is the indicators of academic success of training, the priority in the combat training of future officers is shifted towards their cognitive component. One of the most important conditions for achieving the quality of training of cadets for combat service is the psychological support of the educational process, which consists in the purposeful use of psychological knowledge, means of psychological influence in both organizational and educational areas aimed at improving the success of training.

Keywords: psychological support, motivation, professional thinking, emotional state.

Питанням психологічного забезпечення професійної освіти приділялася значна увага багатьма дослідниками І.О. Баєва, Г.О. Балл, М.А. Дмитрієва, О.В. Землянська, Л.М. Карамушка, Т.В. Кудрявцев, О.М. Леонтєв, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, Г.С. Нікіфоров, В.А. Семіченко, А.О. Реан, Н.В. Чепелева, Ю.М. Швалб, І.С. Якіманська, В.О. Яқунін та ін.. Але проблема комплексного психологічного забезпечення службово-бойової підготовки майбутніх офіцерів до цього часу не стала предметом всебічного системного наукового дослідження.

В теперішній час одним із першочергових завдань є підготовка сучасних офіцерів, формування у них професійних якостей, необхідних для захисту Батьківщини. Військова служба офіцера завжди пов'язана з екстремальними умовами, елементами ризику, можливістю отримати травму, шкоду для здоров'я, втратити життя. Навіть повсякденна діяльність проходить в умовах впливу багатьох несприятливих факторів монотонії, депривації тощо, які визивають зниження адаптаційних можливостей, психічне напруження, психічні розлади, що приводить до зниження працездатності. Проведений аналіз службово-бойової діяльності показує, що в сучасний час військовослужбовці переважно зосереджуються на вирішенні типових, нормативних професійних функцій та завдань, тобто виконавчий стороні, при їх виконанні у структурі професіоналізму офіцерів переважає професійна компонента знань, психологічним складовим не приділяється достатньої уваги, що негативно впливає на ефективність праці. Зумовлюється це тим, що існують протиріччя між вимогами реальної праці у військових частинах та організацією навчально-виховного

процесу у вищих навчальних закладах освіти. Дослідженню цієї проблеми присвячені праці О.В. Барабанщикова, С.П. Бочарової, А.М. Зельницького, В.О. Лефтерова, Г.В. Ложкіна, В.І. Осьодла, І.І. Приходька, В.В. Стасюка, О.В. Тімченка, В.В. Ягупова, де висвітлюються такі причини зниження успішності професійної підготовки офіцерів, як: відставання вимог сучасної освіти від стану та потреб військ; технології навчання, структура змісту навчання мають незначну адаптацію до потреб вищої військової освіти; неоптимальні міждисциплінарні зв'язки; недоліки професійного відбору тощо. Також до них відносять: недостатню повноту деяких дидактичних форм та неоднозначність психолого-педагогічних підходів формування психологічної готовності майбутнього офіцера до складної, різнобічної професійної діяльності; здійснення ознайомлення з предметом майбутньої діяльності курсантів та подальшим його вивченням переважно у дистанційній формі; відсутність цілісної інформації в навчальному процесі про явища і процеси, з якими має справу офіцер в реальних умовах діяльності, складність котрих вимагає самостійного орієнтування в вирішенні різних професійних проблем; відсутність у молодих офіцерів необхідного досвіду та ін.

Вирішення цього завдання складається з удосконалення змісту та підвищення якості навчально-виховного процесу у військовому вищому навчальному закладі (ВВНЗ), надбанні курсантами уявлення про зміст і особливості спеціальності, формування необхідного рівня професійних знань, умінь та навичок, посилені спрямованості на професійну військову діяльність, що в подальшому повинно визначати успішність виконання службово-бойової діяльності.

Актуальність проблеми, яка досліджується полягає в тому, що зміни в суспільстві, сучасні знаряддя, засоби, умови, середовище праці вимагають від вищої освіти формування у майбутнього офіцера всебічного досвіду, динамічної підготовки, оптимального психічного ресурсу, що дозволить йому ефективно вирішувати професійні проблеми в різних умовах діяльності, при цьому не зупинятися у своєму розвитку, як особистісному, так і професійному. Тобто термін його адаптації до реальних умов службово-бойової діяльності повинен бути незначним, не потрібна додаткова професійна підготовка, рівень розвитку професійно важливих якостей дозволяти успішно виконувати професійні функції протягом тривалого часу.

Проведений аналіз показує, що основним напрямком системи підготовки у вищій школі є показники успішності навчання фахівців, пріоритет у службово-бойової підготовці офіцерів зміщений у бік їх когнітивної складової. Однак не звертається належної уваги на формування у курсантів професійної мотивації, необхідного рівня розвитку професійно значущих якостей, спеціальних здібностей, професійного мислення, ціннісних орієнтацій та деяких інших психологічних особливостей, які забезпечують ефективність виконання завдань у складних умовах службово-бойової діяльності. У кращому разі вони розглядаються як супутні або другорядні за значущістю. Також, необхідно зазначити, що в багатьох дослідженнях визначається розбіжність показників ефективності виконання професійних функцій в реальних умовах з високими показниками успішності навчання. Здебільшого це пов'язане з тим, що не співпадають критерії оцінювання теоретичної підготовки і виконання реальних професійних завдань. На цей аспект професійної підготовки фахівців зверталась увага в роботах В.П. Беспалька, С.П. Бочарової, І.Я. Лернера, С.Д. Максименка, І.І. Приходька, Н.Ф. Тализіної та ін. Крім того, такі складові професійної діяльності офіцерів як керівництво, виховання, навчання особового складу, психологічна робота з ним ураховуються незначною мірою в організації навчально-виховного процесу, що викликає в подальшому значні труднощі під час адаптації та роботи в військових підрозділах. Це підтверджується тим, що вирішення цих завдань не відображено в основних нормативних документів, які визначають професійну підготовку майбутніх офіцерів.

Тому ми можемо стверджувати, що реальний рівень готовності випускників ВВНЗ не надає їм можливості ефективно виконувати професійні завдання в різноманітних умовах діяльності, вони не мають навичок постійного професійного та особистісного саморозвитку,

тобто особистісно-орієнтований підхід у навчанні залишається нереалізованим. Здійснюється звуження цілей військової освіти, орієнтація курсантів на набуті знання як основний фундамент службово-бойової діяльності, відчуття дефіциту яких в подальшому зумовлює відхід при виконанні нестандартних, важких, незвичних ситуацій і завдань. Діяльність офіцерів є сукупністю різних напрямків техніко-технологічного, організаційного, дослідницько-проектувального, психологічного, педагогічного тощо. Вони потребують наявності у офіцера вміння швидкого переходу від рольових відносин до особистісно-смыслових, що не завжди здійснюється успішно. Одним зі шляхів виходу з такої ситуації В.І. Осьодло вбачає реалізацію компетентнісного підходу.

В основі розробки психологічного забезпечення службово-бойової підготовки майбутніх офіцерів технічного профілю покладені принципи професійного навчання. Необхідно зазначити, що аналіз робіт багатьох дослідників показав, що принципи побудови технології професійного навчання мають недостатню розробленість, але в працях деяких з них визначені найбільш важливі М.А. Дмитрієва, Л.Н. Корнеєва, М.С. Корольчук, Г.С. Нікіфоров, Ф. Янушкевич тощо. Принцип діяльнісного розуміння професії реалізується при формуванні навчального плану, програм, змісту навчання тощо. Принцип обґрунтованої побудови технологій професійної підготовки (принцип науковості) означає, насамперед те, що прийняті в процесі навчання рішення повинні базуватися на об'єктивних наукових фактах. Принцип відповідності технологій професійної підготовки сучасним світовим тенденціям розвитку фахової освіти включає відповідність трьом глобальним процесам: фундаменталізації професійної освіти, індивідуалізації професійної освіти, гуманітаризації професійної освіти. Принцип безперервного відновлення змісту професійної підготовки включає: оптимізацію навчального плану конкретної спеціальності, виключення з навчальних програм малозначимого матеріалу, врахування міжпредметних зв'язків у процесі професійної підготовки, структурування навчального матеріалу. Принцип відтворення процесу навчання і його результатів розглядається в трьох аспектах: перший - стосується явищ у макромасштабі, тобто в масштабі цілісних освітніх систем, другий - пов'язаний з можливістю повторення циклів навчання, третій аспект - можливість відтворення конкретної дидактичної техніки на будь-якому етапі та ситуаціях професійного навчання.

В роботах В.І. Осьодла, І.І. Приходька, В.В. Ягупова та ін. зазначається, що умовами реалізації цілей професійної підготовки офіцерів в рамках ВВНЗ є відповідні технології, зміст навчання та освітнє середовище.

Основними елементами змісту професійної освіти офіцера є:

- а) наукові знання про об'єкти і процеси навколишнього світу;
- б) нормативні уявлення про основні види і способи професійної діяльності випускника;
- в) ціннісне ставлення до об'єкта вивчення і професійної діяльності;
- г) способи професійного і наукового мислення.

Визначається, що у світлі гуманітаризації та фундаменталізації освіти засвоєння наукових знань є чинником соціально-культурної автономії, особистісної і професійної мобільності, самореалізації офіцера.

Уявлення про особливості професійної діяльності офіцера дозволяє визначити нормативні техніко-технологічні фактори функціонування і взаємодії фахівця. При цьому, це мають бути типові ситуації професійної діяльності, нормативні моделі поведінки і способи вирішення професійних завдань, основні етапи, закономірності і технології розвитку професіоналізму офіцера.

Ціннісні відносини майбутнього фахівця у сфері професійної діяльності є важливим елементом змісту освіти. Формування ціннісних пріоритетів, засвоєння позитивних ціннісних відносин, їх розвиток є одним з складних завдань вищої школи, вирішення котрого надає офіцеру можливість самовизначення та самовдосконалення.

Однією з найважливіших складових психологічного забезпечення професійної підготовки є мотивація навчання, котра має достатньо багато напрямків. Це і соціальні

мотиви, які спираючись на соціальну значущість професії спонукають здійснювати підготовку в даному напрямку, професійні мотиви, які спонукають курсантів засвоювати конкретні професійно значущі знання, вміння та навички задля майбутнього становлення як професіонала, пізнавальні мотиви, які спираються на інтерес до відповідної діяльності, сфери знань, мотиви соціальної ідентифікації тощо. Мотивація є одним з ключових чинників успішності професійно-навчальної діяльності особистості, від характеру котрої багато в чому залежить активність, наполегливість, бажання курсанта досягти поставленої мети під час службово-бойової підготовки. К.М. Гуревич визначає необхідність вивчення мотивів професійної діяльності людини тим, що у фахівців повинна бути створена стійка система позитивних професійних мотивів, при будь-яких природних даних особистості. У роботах значної кількості дослідників робиться наголос на те, що на успішність навчальної діяльності у вузі впливають такі компоненти системи професійного розвитку, як ціннісно-сміслові орієнтації, пріоритетні мотиви навчальної та професійної діяльності, професійна спрямованість, взаємозв'язок мотивації досягнення і вольових якостей особистості. Ю.М. Орловим при вивченні впливу мотиваційної сфери на успішності професійно-навчальної діяльності було встановлено, що рівень академічної успішності зростає при наявності потреби досягнення, вплив котрої посилюється зі зростанням успішності, знижує труднощі навчання, викликає задоволеність навчальною діяльністю.

Сучасні підходи до організації психологічного забезпечення службово-бойової підготовки майбутніх офіцерів дозволяють активізувати мотивацію курсантів під час засвоєння навчального матеріалу, особливо за рахунок прикладів його практичного застосування, зменшити дистанцію між теоретичною і практичною сторонами навчального процесу, забезпечити включення в процес службово-бойової підготовки всіх елементів психічної діяльності курсантів, забезпечити оптимальне формування розумових дій, індивідуальний підхід, реальний зворотний зв'язок між курсантами, викладачами та офіцерами на всіх етапах підготовки. Ефективна організація службово-бойової підготовки не можлива без створення відповідної мотиваційної сфери яка визначає як зовнішню так і внутрішню активність курсантів під час навчання.

Також, важливим елементом психологічного забезпечення службово-бойової підготовки майбутніх офіцерів технічного профілю являється професійне мислення, котре включає технічне, технологічне, організаційне тощо, є елементом змісту навчання, важливою детермінантою розвитку суб'єктного досвіду, дозволяє офіцерові забезпечити комплексний вплив на вирішення поставлених завдань, їх розвиток сприятиме виробленню адекватних відповідним ситуаціям дій, алгоритмів діяльності, поведінки. Особливості мислення є одним з важливих факторів успішності службово-бойової підготовки курсантів технічного профілю, де одне з провідних місць займає технічне мислення. У роботах Т.В. Кудрявцева, В.А. Моляко, І.С. Якиманскої й ін. авторів проаналізовано залежність технічного мислення від характеру завдань, застосування технічних знань, пов'язаних з технічною творчістю, тому що їх специфіка накладає певний відбиток на розумову діяльність людини, пред'являє до неї особливі вимоги. Необхідні якості технічного мислення формуються безпосередньо при вирішенні технічних завдань, в процесі навчання. Виявлення рівня розвитку технічного мислення дозволяє визначити успішність службово-бойової підготовки майбутніх офіцерів технічного профілю. Існуючі в сучасний час у ВВНЗ інформаційні пояснювально - ілюстраційні способи навчання мало сприяють інтелектуальному розвитку і творчому ставленню до навчання. Рівень розумового розвитку характеризується тим наскільки мислення підготовлено до функціонування в межах нормативу. Наближення розумової діяльності курсанта до виконання вимог навчальних програм залежить від того наскільки він володіє розумовими діями і з якими об'єктами він працює, здійснюючи дані дії.

Наші спостереження свідчать, що існуючі у вищому професійному навчальному закладі засоби навчання мало сприяють інтелектуальному розвитку і творчому ставленню до навчання і праці. У свою чергу, розвиток соціальних і пізнавальних мотивів, навчання раціональним прийомам вирішення професійних завдань дозволяє прискорити розумовий

розвиток особистості майбутнього фахівця, створити сприятливі умови для розвитку його професійного мислення. При цьому необхідно ураховувати те, що формування професійного мислення повинно супроводжуватися і послідовною зміною змісту навчання від засвоєння структури дисциплін, котрі вивчаються, до змісту майбутньої професійної діяльності фахівця, забезпечення уміння актуалізувати минулий досвід і не тільки мати відповідні знання, але і застосувати їх щодо нових умов, вимог реальної діяльності. Формування професійних пізнавальних мотивів, навчання раціональним прийомам розумової діяльності дозволяє створити сприятливі умови для розвитку технічного мислення.

Виходячи з вищезазначеного можна стверджувати, що результат процесу навчання має передбачати формування у курсантів цілісної системи знань, умінь, навичок, способів мислення і ціннісного ставлення до дійсності.

Вирішенню такого завдання сприяє адекватність і ефективність запроваджених у ВВНЗ педагогічних технологій. Технологія навчання може бути розглянута як спосіб організації і здійснення освітнього процесу, опосередкованого застосування.

Разом з тим на цей час доводиться констатувати відсутність єдиних організаційно-психологічних орієнтирів, що виконують системотвірну функцію у проектуванні, доцільній диференціації та структуризації наявних у педагогічному арсеналі технологій навчання.

Спираючись на сучасні психолого-педагогічні положення і концепції, В.І. Осьодло визначив основні вимоги до побудови і здійсненню навчально-виховного процесу майбутніх офіцерів:

- залучення соціально-професійного контексту до змісту навчання, відтворення завдань на ціннісну рефлексію, оцінювання і вибір, проблемний пошук і самовизначення, а в цілому - професійно орієнтовану активізацію суб'єктного потенціалу слухачів (курсантів);

- опертя на особистий суб'єктний досвід слухачів (курсантів), апеляція до нього як чинника акумуляції ціннісних відносин і доцільних дій у проблемних ситуаціях, продукування альтернативних пояснювальних схем дійсності та їх смислового наповнення;

- відтворення за низкою психічних параметрів моделі реальної професійної діяльності і процесу професійного становлення майбутнього офіцера, відтворення найбільш суттєвих функціонально-технологічних та професійно орієнтованих ситуацій для полегшення у перенесенні сформованих навичок і умінь в реальні умови професійної діяльності;

- всебічне орієнтування слухачів (курсантів) у засвоєному матеріалі, розвиток у них навичок системного аналізу явищ і процесів;

- удосконалення форм педагогічної взаємодії, інтеграція логічного і соціально-психологічного аспектів засвоєння знань та аналізу слухачами (курсантами) елементів професійної діяльності;

- активна реалізація слухачами (курсантами) розумових функцій та організація їх багатосторонньої комунікації в умовах ігрового моделювання ситуацій і задач професійної діяльності;

- насиченість освітнього середовища професійно орієнтованими контактами з офіцерами, що мають багатий життєвий і професійний досвід;

- забезпечення узгодженості в міждисциплінарному структуруванні змісту навчальних дисциплін, які мають забезпечити його оптимальну достатність і необхідну взаємодоповнюваність;

- забезпечення релевантності методичних засобів та організаційних форм педагогічної взаємодії завданням формування відповідних знань, умінь і навичок, суб'єктних якостей офіцера.

Отже, зміст підготовки офіцера у ВВНЗ має відтворювати модель майбутньої діяльності, включаючи узагальнені способи подолання труднощів, і на її базі забезпечити входження офіцера у світ професії. При цьому основним результатом процесу навчання є не тільки знання й уміння, а способи мислення і діяльності, ціннісно-смислові орієнтації, які утворюють суб'єктний базис професійної компетентності та особистісного зростання офіцера.

У ВВНЗ однією з найважливіших умов досягнення якості підготовки курсантів до службово-бойової діяльності є психологічне забезпечення освітнього процесу, котре полягає у цілеспрямованому використанні психологічних знань, як в організаційному так і навчально-методичному напрямках. Г.С. Нікіфоров та група дослідників, під психологічним забезпеченням професійної підготовки мають на увазі систему психологічних знань, засобів психологічного впливу, спрямованих на підвищення успішності навчання, ставлять питання про його комплексність та безперервність, як необхідної умови професійного становлення фахівця.

На думку багатьох дослідників психологічне забезпечення навчально-виховного процесу у ВВНЗ включає наступні складові: типологізація особового складу за психологічними характеристиками, створення умов для особистісного та професійного розвитку (акмеологічний підхід), психологічна діагностика; науково-практичні психологічні дослідження, пропаганда і поширення психологічних знань. Запропоновані В.І. Осьодлом вимоги до побудови і здійсненню навчально-виховного процесу майбутніх офіцерів визначають основні напрямки психологічного забезпечення їх службово-бойової підготовки. Воно починається з психологічного обґрунтування моделі фахівця і включає вирішення багатьох завдань: від формування професійно важливих якостей курсантів, оптимального стилю навчання, вмінь та навичок самостійної роботи до вдосконалення професійної діяльності викладачів, формування навчальної діяльності.

В системі психологічного забезпечення підготовки курсантів важливе місце займає безпосередня робота психологів, професорсько-викладацького складу, командирів підрозділів, котра направлена на збереження психічного здоров'я особистості, вирішення виникаючих як індивідуальних, так і групових психологічних проблем в підрозділах. Це потребує при його організації задіяти індивідуальний підхід до майбутніх офіцерів, тобто знати переважаючи мотиви службово-бойової підготовки, рівень загальної освіти, рівень розвитку професійно важливих якостей, загальні та спеціальні здатності, які дозволяють успішно оволодіти спеціальністю, а також особливості темпераменту, характеру, здійснювати оптимальний вибір методів дослідження тощо. Особливу увагу психологічному вивченню підлягають курсанти, що відстають у навчанні, систематично порушують військову дисципліну, що мають ознаки граничних захворювань психіки.

Одним з найважливіших елементів психологічного забезпечення службово-бойової підготовки є психологічна діагностика, яка пов'язана з усіма його напрямками і застосовується при вирішенні всіх структурних завдань. Психодіагностичні дослідження необхідно проводити систематично як під час занять, так і в повсякденному житті, в поєднанні спеціально розроблених програм з індивідуальною психодіагностикою. Це дозволяє здійснити поглиблене психологічне вивчення рівня розвитку психічних функцій, особливостей інтелектуального розвитку, особистісних властивостей, виявити курсантів, які мають певні труднощі у вищому навчальному закладі і потребують відповідної психологічної допомоги. Вирішення завдань психодіагностичних досліджень дозволяє визначити причини відхилення від психологічних вимог, які висуваються до особистості курсантів та службово-бойової підготовки, розробити відповідні корекційні програми їх усунення, зробити вибір найбільш оптимального психолого-педагогічного впливу на них. Отримана інформація повинна використовуватися для вирішення навчальних завдань, при організації та проведенні індивідуальної роботи з курсантами, розподілу на керівні посади молодших командирів, прогнозування успішності навчання та виконання службово-бойових завдань. Все це вимагає проведення цілеспрямованих досліджень, які пристосовані до проблем, які вирішуються під час службово-бойової підготовки.

Необхідно зазначити, що для ефективного застосування психологічного забезпечення службово-бойової підготовки майбутніх курсантів методами психологічної діагностики, формування у особового складу професійно значущих психічних властивостей повинні володіти не тільки спеціалісти-психологи, а також викладачі, офіцери, тому що основну діагностичну роботу, особливо пов'язану з контролем динамічних психологічних

характеристик курсантів, викладачам і офіцерам доводиться виконувати самостійно під час навчання. Це допоможе їм своєчасно визначити труднощі, які виникають у курсантів під час навчання, розробляти необхідні програми для їх подолання, ефективно здійснювати постановку службово-бойових завдань, що, в свою чергу, дозволить підвищити успішність службово-бойової підготовки.

Таким чином, ми можемо визначити психологічне забезпечення службово-бойової підготовки майбутніх офіцерів технічного профілю як безперервний, комплексний процес цілеспрямованого використання психологічних знань та засобів психологічного впливу в організаційному і навчально-методичному напрямках професійного навчання курсантів, направлений на створення позитивних умов для особистісного та професійного розвитку, який включає психологічне обґрунтування моделі військового фахівця, визначення вимог до професійного психологічного відбору до навчання, психологічний супровід службово-бойової підготовки та навчання, психологічне прогнозування успішності підготовки, дослідження котрого буде проведене в наступних розділах дисертації.

Вивчення даної проблеми буде продовжено в наших подальших дослідженнях.

Література:

1. Боснюк В. Ф. Психологічні особливості професійної відповідальності рятувальника / В. Ф. Боснюк // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць НУЦЗУ. - Харків, - 2016. - Вип.20.- С. 15-22.
2. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: навч. посіб. [для студентів вищих навчальних закладів] / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К.: Ніка-центр, 2006. – 580 с.
3. Кучеренко Н. С. Нервово-психічна стійкість як один з факторів психологічного забезпечення службово-бойової підготовки майбутніх офіцерів внутрішніх військ України / Н. С. Кучеренко // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць НУЦЗУ. - Харків, - 2014. - Вип.16.- С. 117-125.
4. Кучеренко С. М. Організаційні аспекти психологічного забезпечення успішності службово - бойової діяльності майбутніх офіцерів технічного профілю / С.М. Кучеренко, Н.С. Кучеренко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки» - Вип.1. - Т2. – Херсон, ХДУ, 2018. – С. 159-165
5. Основи психологічного забезпечення діяльності МНС: [підручник] / За заг. ред. проф. О.В. Тімченка – Харків: Вид-во УЦЗУ, 2009. - 217 с.
6. Осьодло В. І. Психологія професійного становлення офіцера : [монографія] / В. І. Осьодло. – К.: «Золоті Ворота», 2012. – 463 с.
7. Приходько І. І. Засади психологічної безпеки персоналу екстремальних видів діяльності: [монографія] / І. І. Приходько. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2013. – 745 с.